УДК 821.512.145

Ф.Х. Миңнуллина

ТАТАР ӘДӘБИЯТЫНДА ТРАГЕДИЯ ЖАНРЫ

В статье рассматриваются пути развития и современное состояние жанра трагедии в татарской драматургии. Выявлены причины и условия ее зарождения. Кроме того, подробно изучен процесс развития жанра трагедии с точки зрения поднимаемых в них тем и проблем. Если трагедии, основанные на религиозных сюжетах, мифах и легендах, были написаны на первом этапе, то во втором – преобладали произведения, отображающие исторических личностей и историю татарского народа.

Ключевые слова: татарская драматургия, трагедия, герой, личность, пьеса, конфликт.

Сәхнә әсәрләре языла башлау, тарихи шартларга бәйле рәвештә, төрле халыкларда төрле чорларга туры килә. Татар драматургиясенең формалашуына XIX гасыр ахыры – XX йөз башындагы ил, халык тормышындагы тирән үзгәрешләр, татар интеллигенциясенең дөньяга карашы үзгәрү сәбәп була. Трагедия жанры исә XX йөз башында тигезлек һәм ирек мәсьәләләре кыю рәвештә күтәрелгән дәвердә языла. «*Трагедияләрдә гадәттә кешелекнең яшәеше, тарих хәрәкәте кебек дөньякүләм әһәмияте булган зур иҗтимагый-социаль, фәлсәфи мәсьәләләр куела»* [Әдәбият белеме сүзлеге, б. 186]. Мәгълүм ки, татар халкының тормышы, тарихы фаҗигаләр белән тулы. 1552 елда Явыз Иванның Казан ханлыгын яулап алуы – шуларның берсе. Г. Исхакыйның мөселман халыкларын, беренче чиратта татарларны көчләп чукындыру вакыйгалары тасвирланган «Зөләйха» (1912) трагедиясенең нигезендә нәкъ менә шул фаҗигаләр ята. Автор Зөләйханы гаиләсеннән аерып, рус кешесенә кияүгә бирүне һәм көчләп чукындыруны милләт тормышында зур фаҗига дип бәяли. Трагедияләр үзәгендә үткенәйтелгән тирән конфликтның булуы шарт. Фәтхи Бурнашның (1898–1942) «Зөләйха»дан соң язылган «Таһир – Зөһрә» шигъри трагедиясендә Таһирның хан хакимиятенә каршы күтәрелүенең һәм мәхәббәте өчен алып барган көрәшенең нигезендә трагик каршылык ята. Гуманистик идеяләр өчен көрәшүче герой, үлем алдында торганын белгәндә дә, ирек һәм дөреслек, мәхәббәте өчен көрәш алып бара. Беренче карашка, «Таһир – Зөһрә» әсәре 1917 елгы Октябрь инкыйлабын хуплап иҗат ителгән кебек. Икенче яктан, Ф. Бурнаш совет хөкүмәте алып барган сәясәт белән дә килешми. А. Әхмәдуллин язганча: *«Гөл патшалыгы күренеше – драматургның җирдәге тормышка каршы булган икенче төрле дөнья турындагы сагышлы хыяллары ул»* [Әхмәдуллин, 1988, б. 30]. 1917 елдан

соң татар әдәбиятында дини сюжетларга, мифларга, легендаларга мөрәҗәгать итү күзәтелә. Идеологик басым гаять көчле булуга карамастан, язучылар инкыйлаб идеяләре белән гомумкешелек идеалларын чагылдыралар. Мондый әсәрләр арасында Һ. Такташның «Җир уллары трагедиясе» (1921), К. Тинчуринның «Зар» (1923) әсәрләре аерым урын алып тора. Мәсәлән, «Җир уллары трагедиясе»ндә шәхес азатлыгы мәсьәләсе дини мифологик сюжет аша җиткерелә. Идея белән Кабил һәртөрле явызлыкка, шәхесне рухи яктан изүгә каршы көрәшкә күтәрелгән көчләр буларак сурәтләнә. Җир улларының иң зур фаҗигасе азатлык, ирек булмау белән билгеләнә.

Совет чорында трагедия жанры, Бөек Ватан сугышы, коллективлаштыру, репрессияләр кебек фаҗигале вакыйгалар булуга карамастан, читтәрәк кала. Бу жанр өлкәсендә Бөек Ватан сугышы елларында Н. Исәнбәт кенә илхалык язмышына бәйле тарихи вакыйгаларны, масштаблы каһарманнарны гәүдәләндерү юнәлешендә активлык күрсәтә. Борынгы Римда коллар күтәрелешенең фаҗигале күренешләрен сурәтләгән «Спартак» (1940), Алтын Урда чорының тарихи каһарманына багышланган «Идегәй» (1940), Муса Җәлил һәм аның көрәштәшләренең фашист тоткынлыгындагы батырлыгын татар әдәбиятында беренче булып чагылдырган «Муса Җәлил» исемле трагедияләре (1956) шундыйлардан. Трагедияләрнең төп каһарманнары, гадәттә, көчле шәхес буларак ачыла. Н. Исәнбәт тә Мәрьямнең, Спартакның, Муса Җәлилнең кешелек идеаллары өчен борчылуын, газаплануын алга куя. «Муса Җәлил» трагедиясендә шагыйрь белән илбасарлар арасында барган фаҗигале бәрелеш Җәлилнең ватанчылык хисен, халкына, Туган иленә бирелгәнлеген күрсәтә. Шул рәвешле, сыйнфый көрәш идеясе сугыш елларында дошманга каршы нәфрәт белән алмашына. XX гасырның 60–80 нче елларында язылган И. Юзеевның «Соңгы сынау» (1968), Н. Фәттахның «Кол Гали» (1973) трагедияләрендә Кол Гали, Муса Җәлилләр эшчәнлегенә яңача бәя бирү көчәя. И. Юзеевның «Соңгы төн» трагедиясендә, бер яктан, шагыйрьнең фаҗигале язмышы тасвирланса, икенче яктан, М. Җәлилнең батырлыгын сурәтләп, заманында аның тапланган исемен аклау юнәлешендә тагын бер зур адым булып тора. Милли чынбарлыкка, үткәнгә, бүгенгегә игътибар үсү исә тема-проблематикага тәэсир итә. А. Гыйләҗев, Р. Хәмид, Ю. Сафиуллин кебек каләм ияләре драматургиядә яңа эзләнүләр юлына керәләр. Шартлы-мифологик, символик образлар ярдәмендә җәмгыятьтәге үзгәрешләрнең кешегә йогынтысын күрсәтү көчәя.

Трагедия жанрында язылган бер төркем әсәрләрне милли тема берләштерә, аларда милләт язмышы, гореф-гадәтләрнең сакланышы, катнаш никахлар һ.б. проблемалар күтәрелә. Шулар белән янәшә совет тәртипләрен, системасын фаш итү, идеологиянең кешене шәхес буларак юк итүдәге роленә дә басым ясала.

Фаҗигалелек категориясен шәхес ялгызлыгында, чынбарлык белән трагик каршылыкта чагылуын, мәсәлән, А. Гыйләҗевнең «Өч аршин җир» трагедиясендә күрергә мөмкин. Ил күләмендә башланып киткән колхозлаштыру Мирвәли белән Шәмсегаян язмышына фаҗигале тәэсир итә. Трагедиянең төп герое Мирвәли шул вакытта трагик хата ясый: йортына ут төртеп, малларын агулап, авылдан чыгып кача. Драматургның төп максаты – совет чоры яклаган геройны түгел, ә үз җиреннән аерылган кешенең газап чигүен, фаҗигасен күрсәтү. Аның кылган гамәлләре дә авылдашларына карата түгел, ә урнашкан, халыкны коллык дәрәҗәсенә төшергән системага каршы юнәлдерелгән.

Җәмгыятьтәге үзгәрешләрнең тагын бер нәтиҗәсе – татар халкының тарихына, тарихи шәхесләренә мөрәҗәгать итү. Ю. Сафиуллинның Алтын Урда дәүләтенең таркалуын тасвирлаган «Идегәй», Р. Хәмиднең Казан ханлыгын, аның рус дәүләте тарафыннан яулап алыну вакыйгалары яңача бәяләнгән «Хан кызы», М. Маликованың «Сөембикә» трагедияләре шундый әсәрләр рәтенә керә. Мәсәлән, Ю. Сафиуллинның «Идегәй» трагедиясендә Туктамыш, Идегәй, Норадын фаҗигасе тулы бер дәүләтнең һәлакәте аркылы ачыла. Төп каһарманнарның үзләре алып барган сәясәтне генә дөрес санап, төрле юллар белән хакимият өчен көрәш алып баруы куәтле, гайрәтле зур илнең юкка чыгуына китерә. Ю. Сафиуллин, Н. Исәнбәттән аермалы буларак, Идегәйнең Аксак Тимер ягына чыгып, Туктамыш ханга каршы күтәрелүен «трагик хата» дип бәяли. А. Әхмәдуллин соңгы еллар драматургиясен анализлап, пьесаларда гаҗизлек мотивының киңәюен, еш кына явызлык-караңгылыкның изгелек-матурлыктан өстен чыгуын билгели [Әхмәдуллин, б. 9]. Бу елларда язылган күп кенә пьесаларда, яңа алым-формаларда чагылыш тапкан югалту, кайгы, өметсезлек, курку мотивлары аша «ялгыз кеше, югалган буын трагедиясе»н күрсәтү алга чыга. Яшәешнең камил булмавы, кешенең ялгызлыгы, көчсезлеге хакындагы фикерләр ята. Мисал итеп, Р. Хәмиднең «Актамырлар иле», З. Хәкимнең «Шайтан куентыгы» трагедияләрен китерергә була. Милли һәм тарихи темалар белән беррәттән, 90 нчы еллар драматургиясендә сугыш темасы да яктыртыла. Ю. Сафиуллинның Чечен сугышы фаҗигасен чагылдырган «Йөзек һәм хәнҗәр» трагедиясе шундый әсәрләр рәтенә керә. Пьеса үзәгенә чечен авылларын җимерүдә катнашкан Линар белән Рәсим һәм аларга каршы йортҗирләрен, сөйгәннәрен югалткан чечен кызлары Хания белән Разия куела. Алар арасындагы конфликт Линарның үлеменә китерә. Аның трагик геройлары – илдәге сугыш сәясәте корбаннары. Җәмгыять кешене ялгызлыкка китерә, шәхес буларак юкка чыгара дигән фикер З. Хәкимнең «Шайтан куентыгы» пьесасында урын ала. Бала чактан бергә уйнап үскән һәм үзара яратышкан Разим белән Фәнзиләне

тормышыбызда хөкем сөргән тискәре күренешләр үзенә тарта. Шәһәргә укырга киткән кызның күңеленә Илгиз-Шайтан оялый. Разим дә, Илгизә-Шайтан коткысына бирелеп, эчкечелек сазлыгына бата. Психологик киеренке халәттәге кыз чынбарлык белән хыял чигендә яши, ул ниндидер аңсызлык, саташулы хәлдә. Шул вакыйгаларга бәйле рәвештә, әсәргә ике дөнья – реаль һәм мифик дөнья килеп керә. Реаль тормышта – авыл яшәеше, Фәнзилә һәм Разим мөнәсәбәтләре, мифик тормышта Фәнзилә белән Разим күңеленә оялаган Шайтан урын ала. Шайтан котыртуына бирелеп, Разим белән Фәнзилә Шайтан куентыгы дип аталган җирдән сикерәләр. Елгадагы Шайтан куентыгы – тормышның кешеләрне үзенә тарта торган ямьсез яклары буларак кабул ителә. Гомумән, соңгы елларда шартлылыкка, символик образ-сурәтләргә, метафорик күренешләргә игътибар аеруча артты. Драматурглар ялгызлыкка дучар ителгән, якыннары белән уртак тел таба алмаган, яшәешкә үтеп кергән миһербансызлыклардан гаҗиз шәхесләрне әдәбият мәйданына чыгаралар. Р. Хәмиднең «Актамырлар иле» трагедиясе – яшәү һәм үлем фәлсәфәсе, яшь буынның киләчәге, милләт язмышы турында. Драматург тарафыннан әлеге фикерләр Мөштәри карт һәм аның гаиләсе, бердәнбер оныгының тәре тагып йөрүе кебек күренешләр аша бирелә. Татар зиратының ерып булмаслык ташландык хәлдә булуы, Гарриның Фәридәне ата-бабалар рухын саклап торучы иң изге урын – зиратта мәсхәрәләве яшь буында милли-әхлакый сыйфатларның юкка чыга баруын раслый. Ташландык татар авылында дуңгызлар үрчетүче Гәрәйнең кечкенә баласына сөт таба алмыйча, сабыйны ана дуңгызның аягы астына куюы, шул рәвешле баланың тапталып үлүе кебек абсурдлык элементлары аша драматург җәмгыятьнең әхлакый яктан таркалуын күрсәтә. Белүебезчә, трагик конфликт хәл ителмәслек характерга ия. Мөштәри карт көрәше дә хәл ителмәслек фаҗига төсен ала. Әсәрдә аның үзенә кабер казуы ялгызлыкның кешене чарасызлык чигенә җиткерүен күрсәтә. Карт бу хәлнең сәбәпләрен хакимияттән, сугышлардан күрә. Автор Тәңре, Хода кебек шартлы образлар аша Мөштәринең ялгышуын, үз нәселен бу фаҗигаләрдән саклап кала алмавын белдерә [Каюмова, б. 205]. Күренгәнчә, каралган трагедияләрдә герой фаҗигасен тудыручы сәбәпләр социаль җирлек, халык тормышындагы трагик вакыйгалар белән бәйле. Һәр чорның үзенә хас геройлары була. Совет чоры трагедияләрендә исә геройлар үзләре яшәгән җәмгыятьне ныгыту яисә илне дошманнан саклау өчен көрәшәләр. Үзләренең көчсез булуын, үлем алдында торуын белгәндә дә, социаль һәм милли тигезлек, ирек һәм дөреслек, Ватан азатлыгы өчен көчләрен кызганмыйлар. Зөләйха, Таһир-Зөһрәләр, Җәлил, Мәрьям кебек геройлар – билгеле бер тарихи шартлар нәтиҗәсендә туган трагик ситуация корбаннары. А. Саттарова билгеләгәнчә,

хәзерге татар драматургиясендә исә герой төрле яклап сурәтләнә. Алар маргинал, фаҗигале шәхес, маңкорт буларак тәкъдим ителәләр. Трагедияләрнең нигезендә, шәхес һәм җәмгыять мөнәсәбәтләре, яшәү мәгънәсе турында уйланулар, тормышта үз-үзеңне табу мәсьәләләре, шәхси бәхетсезлек проблемалары ята. Кызганыч ки, соңгы елларда трагедия жанры үсеше сүлпәнәя бара. Бу – тамашачыларның күбрәк комедия, музыкаль драма жанрларын өстенрәк күрүе белән дә аңлатыла.

Әдәбият

Әдәбият белеме сүзлеге / төз.-ред. А.Г. Әхмәдуллин. Казан: Татар. кит. нәшр., 1990. 238 б.

Әхмәдуллин А. Күңелләрне уятыр: хәзерге татар драматургиясе: монография. Казан: Мәгариф, 2007. 223 б.

Әхмәдуллин А. Фәтхи Бурнаш: иҗаты һәм тормыш юлы турында очерк. Казан: Татар. кит. нәшр., 1988. 176 б.

Каюмова Г.И. Ризван Хәмид драматургиясендә заман һәм шәхес концепциясен бирүдә образ-символлар, сәнгатьчә табышлар // Актуальные проблемы отечественной и зарубежной истории, филологии (взгляд молодых ученых и аспирантов). Институт Татарской энциклопедии АН РТ. Казань, 2013. Вып. 2. С. 202–218.

Миңнуллина Фатыйма Хәлиулла кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әдәбият белеме бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре